

„גולם נאנין“ או „גאון מדעי“?

לב חקק

על הדיבור הסמוי ב"מיכאל שלי"
לעמוס עזר

להעמיד אותנו על כך, שלפנינו דיבור סמוי. אוצר המלים של הגיבור, מידת עידון לשונו, תוכן דבריו, אופן אמירתם ורמתם, עמדתו ביחס לדברים האמורים, הגיבים החביבים עליו, מידת הרגשנות בדבריו — אלה וכיוצא בהם יכולים להביאנו להכרה, שלפנינו דיבור וסגנון, השונים מאלה של המספר. בעברית מופיע הדיבור הסמוי חכופות בלשון הודה.

חפקידיו של הדיבור הסמוי שונים ומגוונים. ההסטה לגוף שלישי מרסנת ומרחיקה את אישיות בעל הדיבור מן הדיבור, וכך מובלט הדיבור עצמו. המזיגה, ההתלכדות בין לשון המספר ללשון הגיבור בדיבור הסמוי יכולה להצביע על אהדה והזדהות מוחלטת בין המספר לגיבורו, אך יכולה גם לשמש אמצעי לעיצוב יחס אירוני כלפי הגיבור ע"י העמדתם בעימות ביקורתי עם ערכיו של המספר. לשון גסה, סגנון מחוספס, ראיית עולם וולגארית, שטחיות, טיפשות — כל אלה והיפוכם יכולים להחשף עלידי דרך הדיבור הטיפוסית לגיבור, סגנונו האופייני הנמסר בדיבור הסמוי. הדיבור הסמוי משיג אפיון של שתי דמויות באותו זמן: דמות המספר ודמות הגיבור.

במסגרת זאת אעיין בפסקה אחת בלבד מ"מיכאל שלי"¹ לעמוס עזר, אצביע על תופעת הדיבור הסמוי, הקיימת אובייקטיבית, ועל האפקטים שלה

מבחינים כיום בארבע צורות הגשה של דיבור המעוצב בסיפור: א. דיבור ישיר. ב. דיבור עקיף. ג. דיבור נמסר, בו המספר מוסר, בלשונו שלו, את המשמעות הרעיונית-מושגית של דברי הדובר, תוך הבלעה של הסגנון והסיטואציה הרגשית של הדובר ("הוא דיבר על ישראל באהדה רבה"). ד. דיבור סמוי או משולב, שנאמר בלשון המסירה של המספר, ובו בזמן, למעשה, לפנינו דברי הגיבור הסיפורי הבדוי. קטע סיפורי, שבו יש דובר גלוי, אך עם זאת אנו שומעים בו גם קול נוסף (בד"כ של המספר) — הוא קטע של דיבור סמוי. בדיבור כזה יש פעולת גומלין בין קולות של שני דוברים או יותר: דובר אחד בקטע סיפורי מסוים הוא הדובר הגלוי, הפורמאלי, שקל לזהותו, ודובר שני באותו קטע הוא הדיבור הסמוי, שקולו מתחוסף על קול הדובר הגלוי. כאשר קול אחד הוא של המספר וקול אחר הוא של הגיבור הבדוי, משתלב האחרון בדברי הראשון, נכנס לתחומם, דבר שניתן ללמוד מהסגנון והמזיגה בין לשון המספר ללשון הגיבור, למרות היעדר סימן היכר חיצוני לכך. במקרה כזה, נמסרים דברי הגיבור הבדוי בעקיפין מפי המספר, ועם זאת הם כאילו נאמרים במישרין מפי הגיבור. דמות המספר, החי בנפש גיבורו הבדוי, נמוגת לכאורה בדמות הגיבור. לכאורה, שניהם מדברים בלשון משותפת. למעשה, למרות שהמספר מעביר את רשות הדיבור לגיבור הדובר, הוא שומר על הרסן בידו, צופה בגיבורו ומבקר את דבריו. אמצעים שונים של הקשר ושל דרכי עיצוב יכולים

1. עזר, עמוס, 'מיכאל שלי'. עם עובד, חל-אביב.

בפסקה, שתלויים ביחס של הקורא לטקסט. זוהי הפסקה כולה:

הדודה לאה פתחה ואמרה על דעת כל המסובים כי מיכאל לא הכזיב את תקוות המשפחה. חייבת את, חנה, להתמלא גאותה למראה הצלחתו. עדיין זוכרת הדודה לאה כיצד לעגו חבריו של מיכאל למיכאל לאחר מלחמת-העצמאות, מפני שלא השתטה ללכת עמאם לאיזה קיבוץ בנגב אלא השכיל לפנות לירושלים ללמוד באוניברסיטה ולישרת את העם והמדינה בשכלו ובכשרונותיו ולא בשריריו, כאילו בהמת-עבודה. עכשיו, כשמיכאל שלנו קרוב להיות דוקטור, באים חבריו שלעגו לו ומבקשים ממנו שיעזור להם בצעדיהם הראשונים באוניברסיטה. את מיטב שנותיהם ביוזבו הטיפשים, אותו קיבוץ בנגב כבר נמאס עליהם, ומיכאל שלנו שהיה פיקח מלכתחילה חפשי עכשיו לשכור לו חברים שחצנים אלה על מנת שיסחבו את רהיטיו מן הדירה הישנה אל הדירה החדשה אשר בודאי תושג בקרוב. (ע' 104)

למטרת נוחיות, אסמן כל משפט באות נפרדת ואתיחס אליו.

א. "הדודה לאה פתחה ואמרה על דעת כל המסובים כי מיכאל לא הכזיב את תקוות המשפחה". משפט זה מנוסח כדיבור עקיף, ובתחילתו מופיעה המספרת כמוסרת הפורמאלית. סמוך לפתיחתו נמצא שני פעלי אמירה — "פתחה" ו"אמרה". קשה לפסוק, אם "על דעת כל המסובים" ו"מיכאל לא הכזיב את תקוות המשפחה" הם צירופים הנאמרים במפורש על-ידי הדודה, או אפילו הם הביטויים בהם היא משתמשת ממש, או המספרת מוסרת כאן את המשמעות הרעיונית-מושגית של דברי הדודה. נראה לי, שהצירופים הם של הדוברת, הדודה לאה, וגמסרים על-ידי המספרת בצורה שאינה מטשטשת ואינה מקצרת את סגנון הדוברת. לפנינו דיבור עקיף. צירופי הלשון מאפיינים את הדוברת, את נטייתה ליטול אוטוריטה (היא מדברת על דעת כל המסובים), בטחונה בכוח שיפוטה,

תפסתה את מיכאל כאובייקט קולקטיבי של המשפחה. תוכן הדברים וסגנונם, ההתבטאות הגיגית — מנופחת בהקשר זה, מתאימים לדוברת. כבר משפט זה מעמידנו על מתח ועימותים אפשריים בהמשך בין הדוברת, הדודה לאה לבין המספרת, חנה גונן, שכן הגישה, תפסת העולם, הניסוח הגורף של הדודה, הנורמות המשתמעות מדבריה מתוך שבחו של מיכאל שבפיה — שונים מאלה של המספרת, חנה גונן, שאינה מזדהה עם סובביה ואינה נלהבת מהישגיו מיכאל, כפי שהקורא הספיק ללמוד מפרקים קודמים. הדודה לאה מאירה את מיכאל מנקודת ראותה שלה, ובכך היא שבה ומאירה את עצמה ואת הנורמות שלה. מה שראוי להערכה ולכבוד בעיני הדודה, הוא נקלה ונלעג בעיני חנה גונן, שנוכחותה כעדה צופה ושומעת מחריף את הניגודים בינה לבין סביבתה ובכך אופייה מובלט ומתחדד. שתיקתה של המספרת היא שתיקה מבטלת-מיתממת. היא נכנסת לנפש הדוברת אך גם מביטה בה בעין עקמית מהצד. הדודה, שהיא דמות משנית המתעצבת כאן באמצעי אפיון עקיף-הדיבור, מייצגת את המרחב החברתי המקיף את המספרת. המספרת נרתעת ממרחב חברתי אפור-בעיניה זה, ובונה לה עולם הזיות שונה וסגנוני.

הקורא עצמו זוכר, כי דמות הדודה מוארת "מנקודת הראות הסיביוטיבית הקיצונית של הדמות הרואה בכול מהרהורי לבה", שהיא זמות המספרת. רתיעתה של המספרת מחברה מסודרת והיסחפותה לפנטאסיות גיאורוטיות מחייבות הזירות ביחס למידת מהימנות דבריה והערכותיה.

ב. "חייבת את, חנה, להתמלא גאווה למראה הצלחתו". המשפט מנוסח כדיבור ישיר, אך ב"מיכאל שלי" אין הקפדה על כללי הפיסוק הפורמאלי, ואין הדברים מובאים במרכאות. הפנייה של הדודה בזמן הווה והמעבר מלשון נסתר ("הדודה... פתחה ואמרה") ללשון מדברת, הפונה אל המספרת כאל נוכחת ("את, חנה") מחריפים את העימות בין המספרת לבין הדוברת בדרך של חשיפת הניגודים המוסיים ונפערים ביניהן בסי-טואציה של נוכחות יחד. העבר, בו תפסה השיחה

מקום, נגרר אל תוך ההווה הופך לחלק בלתי נפרד ממנו. הקורא קורא את דברי הדוברת ואומד את תגובות המספרת עליהן. כנגד הביטחון של הדוברת ("חייבת את, חנה, להתמלא גאווה") יודע הקורא שהמספרת אינה גאה בבעלה, שלדעתה אינו שנון. ג. "עדיין זוכרת הדודה לאה כיצד לעגו חבריו של מיכאל למיכאל לאחר מלחמת-העצמאות מפני שלא השתטה ללכת עמם לאיזה קיבוץ בנגב אלא השכיל לפנות לירושלים ללמוד באוניברסיטה ולשרת את העם והמדינה בשכלו ובכשרונותיו ולא בשריריו, כאילו בהמת-עבודה". לפנינו דיבור סמוי. השימוש בגוף שלישי מדגיש את האמור ועשוי לחק את האומרת. הדודה הדוברת מתייחסת לדרך החיים של מיכאל, הצלחתו, התואר שלו, משרתו, שכלו וכשרונותיו, מעמדו החברתי והכלכלי. הקורא מכיר את יחסה השלילי והמבטל של הדוברת לגבי איתם אלמנטים במיכאל, משום שערכיה שונים מאלה של הדודה. המספרת נוכחת באירוע, בזמן המסופר, ובעת הכתיבה, בזמן הסיפור, והקורא יכול להבין כי יחסה לדברי הדודה הוא אירוני-ביקורתי, יחס של שחוק מר. ייתכן גם, שהמספרת משתמשת כאן בכיווץ ובקיצור: היא משתמשת בסלקציה ועל-ידיה היא מרכיבה משפטיים, הלוקחים משיחות שונות של הדודה, ומציגים אותם בדיבור סמוי המעוצב בסיטואציה חד-פעמית אך אופיינית. המלים "עדיין זוכרת הדודה לאה" נעימתן היא של השוואה נרגשת בין דברים שנשתנו הרבה: ואכן, לדעתה, מיכאל שהיה נלעג בעיני חבריו — הוכיח עצמו כפיקח שבהם. המספרת מתבוננת באירוניה בדוברת, שכן "הישגיו" של מיכאל בהווה אינם נחשבים בעיניה כלל. הדודה מתייחסת בחיוב ובנימת חשיבות להיגדים כמו "לפנות לירושלים ללמוד באוניברסיטה", לשרת את העם והמדינה בשכלו ובכשרונותיו", אך כל זה אינו מהלך קסם על המספרת, שמן הסתם רואה בגישתה וסגנונה של הדודה כדברים שדופקים, משעממים, שטחיים.

הדודה מובלעת כאן גם על-ידי נעימת הנצחנות המתפלמסת שלה, השמחה לאיד, כאשר היא מעמתת בין חבריו של מיכאל למיכאל. המספרת, חנה גונן, לא היתה בוחרת בקריטריונים של תואר ודירה

כדי למדוד הצלחה, וממילא אינה מוזהה עם הדודה. בגסות סגנונה רואה הדודה בחברי מיכאל "שוטים", "טיפשים" שבוזו שנותיהם, "בהמות עבודה" — ואילו מיכאל "פיקח", שהשכיל לבחור דרכו בחיים. המספרת אינה נלהבת ממיכאל, מהישגיו, מסביבה המודדת אדם לפי תארו ודירתו. יתר על כן היא נמשכת לגברים בעלי שרירים, המתגלמים לפעמים דווקא בדמותם של פועלים פשוטים. היא מעבירה איפוא את הדיבור לדודה, משיגה הפנמה והעמקה נפשית של הדודה, אך בו בזמן היא נוכחת בקטע, צופה בדודה, מניחה לקורא לעמת בין ערכי הדודה לערכיה שלה, של המספרת, חנה גונן, ובכך משיגה אפקטים של לעג מר ומבטל.

ד. "עכשיו כשמיכאל שלנו קרוב להיות דוקטור, באים חבריו שלעגו לו ומבקשים ממנו שיעזור להם בצעדיהם הראשונים באוניברסיטה". אותה נעימת נצחנות, נעימת השיבות היונקת ממלים כמו "דוקטור" ו"אוניברסיטה", נמשכת כאן. חברי מיכאל שלעגו לו אינם לועגים לו יותר, לדברי הדודה — אך בעיני המספרת הוא דמות נלעגת גם היום. השימוש ב"מיכאל שלנו" מעיד על חיבה, אך גם על ראיית מיכאל כאובייקט השייך לגוף קיבוצי, למשפחה, ונבחן לפי מידת יכולתו לספק או להכזיב את תקוות המשפחה בו.

המספרת, אינה משתמשת ברומאן בכינוי "שלנו" לגבי מיכאל, אך בני משפחתו עושים כן. לא הרי מיכאל "שלה", של המספרת, כהרי מיכאל "שלהם", של בני המשפחה. המספרת מתייחסת לעתים למיכאל כאל "מיכאל שלי", ולעתים אפילו ברוך, אך מיכאל אחר, הוא מיכאל סטרוגוף, קרוב יותר ללבה בדרכיו ובדמותו.

האפקט המרכזי גם במשפט זה של דיבור סמוי הוא איפוא אירוניה. המספרת, המעבירה לכאורה את רשות הדיבור לדוברת, אינה שומסת את הרסן מידיה, היא צופה בדוברת ומבקרת אותה, באשר נוכחותה בסיטואציה ויחסה לדמויות שתוכנן הנפשי הוא כשל הדודה הוא יחס של לעג מר.

ה. "את מיטב חייהם ביזבוזו הטיפשים, אות-קיבוץ בנגב כבר נמאס עליהם, ומיכאל. שלנו

שהיה פיקח מלכתחילה חפשי עכשיו לשכור לו חברים שחצנים אלה על מנת שיסחבו את רחישיו מן הדירה הישנה אל הדירה החדשה אשר בודאי תושג בקרוב." אין לדודה הדוברת עניין בתוכן עבודתו של מיכאל. העניין עצמו אינו חשוב לה, כי אם מקומו של מיכאל בעניין, ההשלכות הכלכליות והחברתיות של השכלתו, שבעיניה היא קרדום לחפור בו. את מיכאל אינה מודדת בפני עצמו, כי אם זקוקה היא למימד משווה, שינגח את חבריו וייתן אישור, לפי דעתה, לעובדה שהוא הצליח. ההישגים ההדרגתיים, הקטנים, של החיים הבורגניים, מתפרטים כאן לפרוטות, חושפים את אופקיה הצרים וקטנוניותה של הדוברת. הישגים אלה הם כאין וכאפס בעיני הדוברת, המבקשת חיים הרפתקניים, עשירים, ססגוניים יותר, ומפלטה העיקר הוא בהזיות. הדוקטוראט והדירה אינם סיבות שימנעו ממנה להטיח בפשטות באזני מיכאל: "אתה נולדת ואתה גם תמות בצורת אפס עלוב, מיכה גאנץ" (ע' 179), בעיקבות הכינוי "גולם-גאנץ" באמצעותו נהג המורה להתעמלות להעלות את מיכאל (שם), שהרי לדברי הדוברת דירה ודוקטוראט אינם נחשבים בעיניה.

גם קורא שיודעה עם הביקורת האירונית כלפי הדודה בפסקה זו, שונה יהיה יחסו כלפי מיכאל: מיכאל אינו המדבר כאן, רק מדובר בו. לו דיבר, היה מסוגל להסביר את דרכו בצורה יותר רצינית משדודתו מסוגלת לכך, ובכך להסיר התייחסות אליו כאל ילד מבוגר בנאלי. יתר על כן, בתום דברי הדודה, הוא מזכיר לה שאסור לזלזל בשום אדם. ייתכן שבעדינותו, בנסיבות פומביות, כשהדודה מתכוונת לשבח, הוא נמנע מלהגיב בצורה קפדנית יותר.

הקורא עצמו יכול להכריע איפוא: לפניו לא "גולם-גאנץ", לא "אפס עלוב", אף כי גם אין לנו סימנים ל"גאונות מדעית" שלו.

זוהי פסקה אחת של דיבור סמוי ב"מיכאל שלי". בלטה בה אירוניה חריפה. במקרים אחרים של שימוש בדיבור סמוי מושגים אפקטים אחרים, למשל, כאשר קורה שהמספרת עוברת על מידותיה ומגלה יחס חם לדובר. לעתים הקורא עצמו אינו מזדהה עם עמדה חד-צדדית של לגלוג. אם כך, ואם כך, הדיבור המשולב הוא תחבולה רב-צדדית, גמישה, המשיגה אפקטים מורכבים ב"מיכאל שלי", וראויה למידה רבה של תשומת-לב מצד הקורא.

שדמות

במה
לתנועה הקיבוצית

חורף תשל"ז
גליון ס"ב